

"Планинци - преселници" - погледът на един осетинец към мухаджирството. Цветелина Харалампиева

Цветелина Харалампиева

„Планинци – преселници“ – погледът на един осетинец към мухаджирството

Феномен или логично продължение на руската колониална политика на Кавказ през втората половина на XIX в., мухаджирството^[1] оставя дълбока следа в съзнанието на засегнатото от преселването в Османската империя севернокавказко население. Причините да напуснат родината са много и са свързани с края на Кавказката война и пленяването на имам Шамил, който почти 30 г. ръководи въоръжената съпротива в Северен Кавказ срещу Руската империя. Смятайки, че в Османската империя ще заживеят щастливо при своите братя по религия, племената, които не могат да се примирят с налагането на руската власт в региона, се отправят към Истанбул с надежди и очаквания. Пред някои е поставен избор – да се подчинят на руската власт или да се преселят. Пред други стои въпросът за физическо оцеляване, свързан с липсата на достатъчно земи в равнините територии на Северен Кавказ, на които да се заселят и които да обработват. Трети се поддават на агитацията на мюсюлманските духовници или на своите съплеменници, които им напомнят, че са част от една общност и оставайки сами във враждебната руска среда няма да оцелеят.

Пътят до „свещените земи“ на Османската империя е изключително тежък. А новата реалност, с която се сблъскват преселниците, разрушава напълно техните предварителни нагласи и разкрива заблудата, в която ги е въвела турската пропаганда. За новите поданици на Османската империя не се предвижда нищо от обещаното – благоденствие, плодородни земи и спокоен живот. Предвидено е те да бъдат заселени в отдалечените от границата с Русия азиатски територии, в каменисти райони, където практикуването на земеделие е невъзможно. Голяма част от преселниците намират смъртта си още докато чакат да бъдат разселени, поради липсата на осигурени нормални санитарни условия на живот и медицинска помощ за болните. Преселването на част от севернокавказките племена се превръща в трагедия.

Именно тези моменти на бедствено положение и отчаяние са описани от осетинеца Инал Кануков през 1875 г. в очерка „Планинци-преселници“^[2]. Този извор, освен че пресъздава духа на времето свързано с мухаджирството, в определена степен дава отговор на въпросите защо дори част от мирното и благоразположено към руската власт население на Северен Кавказ поема пътя на емиграцията и защо след като постига целта си, част от това население започва да страда за родината и решава да се върне отново в Руската империя.

Каква е военната обстановка на Северен Кавказ в края на 50-те – началото на 60-те г. на XIX в. През 1856 г. ген. княз Александър Барятински е назначен за наместник на Кавказ, с което Кавказката война навлиза в последната си фаза. По това време на Северозападен Кавказ руската власт е само формална, липсва завършеност на укрепителната система, планинците продължават да извършват набези и да отхвърлят опитите за установяване на пряка власт върху тях. Близостта на региона до Черно море го превръща в уязвимо звено в отбраната на Русия, тъй като от Османската империя контрабандно се доставят оръжия на планинците, а с подкрепата на Англия и Франция се изпращат агитатори и доброволци, които да организират и ръководят съпротивата срещу руската власт. Именно поради това след пленяването на имам Шамил през 1859 г., руската военна сила се пренасочва към Западен Кавказ. Една от основните цели е да се изселят местните племена от Черноморското крайбрежие във вътрешността на Кавказ и то да се засели с руско население, главно казаци. През 1859-1860 г. този план се доразвива от командващия войските на Левия фланг на Кавказката линия ген. Н. И. Евдокимов, според който със стесняването на племената от двете страни на Кавказкия хребет трябва да им се даде избор – преселване в равнинните територии на Прикубанието или в Османската империя. С това „спомагателно средство“^[3] руските генерали на Кавказ се надяват да се „отърват“ от немирните и от тези, които не искат да се откажат от системата от набези.

В тази обстановка много от планинските племена в Северозападен Кавказ, а и не само, започват да емигрират в Османската империя още през 1859 г. под претекст, че отиват на поклонение в Мека, но по-късно руските власти дават и официално разрешение на желаещите да се изселят по легален начин. Част от първите изселнически вълни е и семейството на Инал Кануков.

Инал Дударович Кануков (1851—1899)^[4] е роден в село Канукови (дн. с. Гизел на територията на съвременната Република Северна Осетия – Алания) в семейство на заможен тагаурски алдар^[5],

принадлежащ към висшето осетинско съсловие. През 1859 г. е приет в подготвителен клас на Ставрополската гимназия, но през 1860 г. е принуден да я напусне след като баща му решава да се преселят в Османската империя. Само след две седмици, Дудар разочарован от действителността там, се завръща със семейството си в Осетия. Инал завършва образованието си в Ставрополската гимназия, след което през септември 1872 г. постъпва във военно-артилерийското училище в Москва. През 1874 г. го завършва с чин поручик. Като служител в руската армия взема участие в Руско-турската война 1877—1878 г. През 1879 г. поручик Кануков е прехвърлен в Източно-сибирската артилерийска бригада, където служи до 1884 г. През същата година Инал се пенсионира и заминава за Владивосток, където работи като учител, секретар към градската управа, сътрудник в местни вестникарски издания. През 1897 г. се завръща в Осетия и живее в селението Брут до пролетта на 1899 г., когато умира от туберкулоза.

Инал Кануков оставя множество произведения като очерци, разкази, публицистични статии, стихотворения, фейлетони. Неговият творчески път започва още докато е ученик в Ставрополската гимназия. В първия период на своята писателска дейност 1870-1879 г., когато все още живее в Кавказ, Инал пише произведения свързани с реални явления в историята на осетинския народ: бит, обичаи, вярвания, промени свързани със селската реформа, разпадането на феодализма и появата на буржоазията в осетинското общество, преселението на планинците в Османската империя и др. Част от произведенията от този период са: „В осетинския аул“, „Планинци-преселници“, „От Александропол до Ерзерум“ и др.

През втория си творчески период 1879-1897 г., намирайки се далеч от родината в Сибир и Далечния изток, Инал Кануков написва повече от 50 стихотворения, голямо количество публицистични статии и рецензии, публикувани в далекоизточните вестници „Окраина“ и „Владивосток“, в тифлиският вестник „Кавказ“ и др. Той пише за тежкото положение на руските селяни, за безсмислието и жестокостта на войната и др. Сред произведенията от този период са: „В разгара на жътвата“, „В залива“, „Кръв и сълзи“, „На батареята“, „Апотеоз на войната“ и др.

Действието в очерка „Планинци-преселници“ се развива през пролетта на 1860 г., т.е. семейство Канукови се изселва по време на началните преселнически вълни, започнали 1859 г. В началото Инал дава информация за своя род, от което се разбира, че неговото семейство е добре интегрирано в руското общество. Родът Канукови е една от привилегированите фамилии сред осетинските племена. Бащата на Инал – Дудар, не служи в редовната войска, но се сражава с руснаците срещу „непокорните“ планинци в ирегулярни опълчения, поради което получава войнски чин и управлява аула, в който живее семейството^[6]. Както се разбира, той е и заможен, тъй като има роби. Инал е приет да учи в една от най-елитните гимназии в региона, а именно Ставрополската. Там има ограничена квота за планинци – 3 места, едно от което се предоставя за дагестанци. Планинците, които се приемат, трябва владеят отлично руски език, писмено и говоримо, и да могат да издържат изпит в съответстващия на възрастта им клас^[7]. Т.е. всичко това показва, че мястото на фамилия Канукови в руското общество е високо и свидетелства за добра социална интеграция. Оттук произтича и въпросът какво кара това семейство, което никого не застрашава и само по себе си не е застрашено, да напусне родината си и да се изсели в Османската империя. Канукови са от тези фамилии, за които руското правителство изобщо не допуска, че ще искат да се преселят, именно защото спадат към групата на „мирните“ планинци и са благоразположени към Русия и руската власт.

Както пише Инал „след покоряването на Шамил, сред планинското население се появява някакво състояние на безпокойство и това безпокойство заразява дори нас, вечно покорните на руското правителство и спокойните осетинци-миряни.“^[8] Най-вече изплашени са осетинците-мюсюлмани, сред които усилено се разпространяват слухове, че децата им ще бъдат взети на служба в руската армия. Агитацията и слуховете сред населението са главните причини според Инал Кануков за решението на множество мирни планинци да напуснат Русия. В същото време Османската империя и животът там се идеализира в представите на планинците. Те смятат, че преселвайки се там ще водят предишния волен живот без заплахата от военна повинност. В „Стамбул“, както наричат Османската империя, живеят техни единоверци, а в Русия са принудени да живеят сред гяури. Последното се счита за грях, който ще им бъде припомнен в деня на страшния съд. Стамбул е обетованата земя^[9], а който остане в Русия ще бъде обречен на гибел. Но всъщност именно в Османската империя загиват хиляди, а немалка част от преселниците, за да оцелеят, започват да служат в османската армия.

Главният проблем според Инал Кануков е, че хората нищо не знаят за Османската империя. Те са съблазнени и примамени от лъжливите слухове за една страна наречена „Стамбул“. Тези слухове се разпространяват както от турски, така и от местни агитатори. Руската местна власт също подкрепя неофициално хора като Муса Кундухов^[10] например, който е генерал от руската армия с осетински произход и има влияние и авторитет сред хората. Тези „руски“ офицери, разполагащи с немалък бюджет, отпуснат от местни висши длъжностни лица, трябва да убедят част от планинците да се изселят в Османската империя. Такъв е случаят и с чичото на Инал, който всъщност е главния подбудител на преселението в неговия аул. Инал нарича хора като него „фанатици“^[11], които взимат за „чиста монета“ слуховете и сами разпространяват такива. Чичото е майор от руската армия и има влияние сред своите земляци, поради което сравнително лесно прилъгва хората да се преселят в Османската империя. Тъй като бащата на Инал дълго време не

желае да се съгласи на преселване, чичото започва да използва и друг похват, а именно психологически. Той постоянно говори на Дудар: „Какво ще правиш тук, когато останеш един сред руснаците?“, т.е. това е равно на гибел. И също така му казва: „...какво ще правиш, когато най-добрите от нашата фамилия се съберат в Стамбул, - а нима ти не си от най-добрите?“^[12], т.е. използва се принадлежността към дадена общност като средство за натиск. Всъщност според някои автори, в определена степен мухаджирството е резултат и от психологически фактори, свързани, от една страна, с изкуствено нагнетяване на обстановката от местната феодална върхушка и агитатори^[13], а от друга – с патриархалните отношения в дадена общност, като онези, които не желаят да се преселват, са подлагани на наказание от членовете ѝ^[14].

Накрая, след ежедневен натиск, Дудар се съгласява. Инал напуска гимназията и се прибира у дома. Всъщност нито децата, нито майката имат желание да се изселват, но тук от значение е думата на бащата. В тази насока трябва да се отбележи, че документът е и подходящ извор за семейно-битовите отношения в осетинското общество.

Запуснатия дом и пустеещия аул^[15], които открива Инал, прибирайки се у дома, са показател за общата деморализация, която обхваща много от планинците след пленяването на имам Шамил. Изпаднали в безизходица, продават имуществото на безценица и заминават. Робите също тръгват на път с господарите си. Всъщност много от земевладелците се надяват да запазят в Османската империя досегашния си начин на живот и привилегии.

По пътя, по който минават има конвой от техни сънародници. Те ги придружават на известно разстояние. Като цяло придвижването на мухаджирите през руска територия е добре организирано, особено след като се взема решение официално да се разреши на желаещите планинци да се преселят. Предварително са предвидени пътищата, по които да минат, а също така са осигурени и припаси.

След известно време семейство Канукови и другите преселници от аула достигат сборен пункт, в който има множество каруци. Инал не може да определи точно колко са, но казва че са много. Атмосферата, която той описва, е приповдигната. Всички са обнадеждени и видимо щастливи от това, че се преселват. Дори е организиран пир и се прави курбан. Младежите пеят песни за Истанбул. И както пише И.Кануков „Докато още са със свежи сили, надеждата за блестящо бъдеще не ги напуска; докато не изпитаха действителността, те бяха весели и спокойни.“^[16] Но същите тези, които пеят и празнуват, по-късно горчиво ще съжеляват и проклинат. Според автора трудният преход определено би накарал много хора да се върнат, ако не е страха от позор и срам. Особено впечатляващо е описаното от автора преминаване по един „слаб“ мост, който не би издържал каруците и затова хората са принудени да пренесат целия товар на ръце, а след това една по една да минат празните каруци, което им отнема 3-4 дни^[17].

След като са преодолели „неимоверни препятствия“, преселниците достигат Батуми. Там османското правителство раздава по една палатка на семейство. Авторът не споменава друго. Това в известна степен подкрепя фактът, че в Османската империя няма добра организация за преселниците, както и достатъчно припаси и това се потвърждава по-нататък в текста на документа, където авторът пише как започват да умират хора от глад – съдба, която сполята и малката му сестра. Кануков не пише никой да ги съпровожда до крайната дестинация Карс. По това съдим от факта, че по пътя мухаджирите попадат на кюрди, които всяват страх у Инал^[18].

Тъй като се страхуват да пътуват по море до Истанбул, мухаджирите тръгват пеш до Карс. Там е и мястото, където е предвидено да се заселят. Това, което им дават местните власти са каруци, за да си превозят вещите.

Трябва да се отбележи, че Османската империя заселва мухаджирите на Балканите и в близост до Задкавказието, което никак не се харесва на Русия и тя чрез дипломатически натиск се опитва да окаже влияние преселниците да се настаняват по-далеч от границите. Затова в един по-късен период, дори и заселените в Карс са принудени да се изселят във вътрешността.

Пътят е изключително тежък, особено след като припасите свършват и хората започват да страдат от глад и жажда. Те минават през писти места и наоколо няма селища. Сестрата на Инал се разболява тежко. Изключително въздействащо са описани мъките, през които преминават хората, за да достигнат Карс. Малката сестра на автора не доживява, без да има кой да ѝ помогне. Всъщност това е и съдбата на много от мухаджирите в следващите години, което превръща преселването в бедствие. Така общата статистика показва, че в Анадола от ноември 1863 г. до септември 1864 г. от преселилите се около 220 хил. д. от глад и болести умират 100 хил. умират; в Трапезунд и околностите му на ден умират 180-250 човека, а в Самсун – около 200 човека^[19]. Във Варна и околностите - около 20 човека. Според данните на В. А. Матвеев от 1865 г. до 1869 г. от глад и сътрясане с войските в Османската империя загива всеки трети от преселилите се чеченци, като според него към 1871 г. в Турция остават около 10 хил. чеченци или приблизително загинали са около 40 хил. планинци от Североизточен Кавказ^[20]. Високата смъртност се дължи на

липсата на благоустройство и грижа за преселниците, защото отпуснатите от хазната пари често не достигат до тях. Върлуващите сред мухаджирите епидемии водят до недоволството на местното население и принуждава властите да продължи с преселването им. Тези ужасяващи данни достигат и до руското правителство, а по-късно стават известни и на семейството на Инал. То, както и много други, решава да се върне и една от причините е не само тежкия път, но и тежките условия на живот, които ги очакват в Карс.

И. Кануков пише, че когато достигат Карс, започват да ги настаняват в околностите на града, в отдалечени квартали, разделени на по 2-3 семейства, което не се харесва на преселниците. Дудар е упълномощен от сънародниците си да огледа мястото, което им се отделя за постоянно заселване и когато той се връща казва, че „Мястото е лошо“^[21]. Бащата на Инал е тотално разочарован и решава да се върне, защото от гордостта и срама по-важно е семейството му. „Ако се върнем обратно в родината, то това не е признак на нашето малодушие, както мислят много от нас, а това означава, че желаем благото на своето семейство, което гине тук сред такъв народ...“^[22]. Той осъзнава, че животът в родината е много по-добър от този в „обетованата земя“ и припомня за щастливите времена там. Дудар смята, че връщайки се в Русия, те отново ще заживеят по старому. Около 90 семейства се съгласяват да се върнат с това на Дудар. Те тръгват към Александропол на руско-турската граница, където ги застига зимата.

На границата ги задържат 3 седмици. Османското правителство не им помага с нищо, защото те са се „отrekli от него самоволно“^[23]. Според И. Кануков, то е виновно за задържането им, защото не иска да ги пусне обратно. Но след като се разбира, че те са готови на неподчинение, им е разрешено да преминат границата. Всъщност нещата не са така прости, както ги описва Инал. Това задържане на границата се дължи и на опасенията на руското правителство, което се притеснява да не върне заедно с „тъгуващите по родината си“ преселници и такива, които са добре подготвени фанатици. Те биха могли да бъдат не само агенти на Османската империя, но и да агитират населението за продължаване на борбата срещу руснаците. Така че решението да се пропускат връщащи се мухаджири през границата, е доста трудно и отнема време на властите докато решат как да подхождат към създалата се ситуация. Има и друг проблем, а именно че земите и имуществото на тези хора е вече продадено или преминало към държавния поземлен фонд. Оттук изниква въпросът за настаняването им. Много не са настанявани в предишните си поселения.

Още от 1861 г. тече процес на реемиграция. Например в същата година в Русия се връщат около 70%^[24] от изселниците от Кубанска и Терска област. За да не допусне стихийност и непредвидени резултати от реемиграцията, се въвеждат ограничения, а от 1872 г. разрешението за връщане е отменено. Това обаче не възпира приема на малки групи или опитите за нелегално завръщане в родината. Причините да се вземе решение за забрана на завръщането се корени най-вече в мерките за сигурност на Руската империя. Самото преселване е ограничавано от 1864 г., а след това и забранено.

След като е пуснато да премине границата, семейството на Инал от Тифлис се отправя към родния аул, който се намира в околностите на Владикавказ. Но там вече не живее никой и всичко е запустяло. Това е съдбата на много аули, защото след преселването на местното население, особено земите, които преминават в имперския фонд, се оставят да пустеят и не се обработват. По-късно това в голяма степен ще се отрази на икономическото развитие на региона.

Канукови се настаняват в съседен аул при бивши техни роби, което се приема много тежко от бащата Дудар: „Татко, вероятно, сега си спомня онова време, когато той се смяташе в аула за старейшина и глава, спомня си онова време, когато са търсили покровителство от него самия, а сега: а сега той, върнал се от Турция, е длъжен да търси такова покровителство от бившите свои роби.“^[25] В началото, онези феодали, които решат да се преселят, се третират от Руската империя като изменници и затова техните земи се конфискуват, а робите им се освобождават. Според Инал в аула ги възприемат като чужди, изключени „от общото семейство“ и ги приемат само от снизхождение. Баща му – човек, който преди е считал труда за унижение, е принуден сам да изгради новия им дом.

Семейство Канукови разказва на много от сънародниците си за трудностите, през които са преминали. Инал казва, че онези, които са си взели поука, не мислят никога вече за преселване. Но авторът отбелязва, че през 1862 г. започва нова емиграционна вълна и че тежки новини достигат до тях за съдбата на тези хора. Това е най-силната вълна от мухаджири продължила до 1864 г. И. Кануков пише, че има и такива, които се хвалят с добър живот в Османската империя, но те определено не са обект на неговия разказ. През 1875 г. според Инал тези, които искат да се преселят са вече малко, защото се убеждават, че в Османската империя е по-лошо от родината. След това разказът на Инал Кануков продължава с разсъждения върху промените в живота на осетинците с навлизането на съвременната цивилизация и модерния начин на живот.

До днес точният брой на мухаджирите е трудно да се установи, поради факта, че няма напълно достоверни данни. Отчети са водени, но те не обхващат онези преселници, които са отишли на

хадж в Мека и не са се върнали или онези, които бягат нелегално през границата. Липсата на по-конкретна статистика дава възможност за спекулация. За да се очертаят някакви рамки на обхвата на преселническата вълна, ще се използват данни на А. П. Берже, като на базата на наличните официални сведения за периода 1858 – 1865 г. той изчислява преселниците на 493 194 души или 1/11 част от цялото население на Кавказ^[26].

От всичко казано дотук, може да се отбележи, че „Планинци-преселници“ не е само разказ за личната трагедия на семейство Канукови, но и свидетелство за исторически доказани събития. Не трябва да се изключва обаче и вероятното публикуване на очерка с пропагандни цели. А именно, да откаже планинците от желанието им за масово преселване, което не спира дори и след официалната му забрана. Все пак по този начин Руската империя се лишава от човешки ресурс, който трябва да работи за икономическото развитие на Северен Кавказ след войната. Също така руските власти са напълно запознати с тежката съдба на повечето мухаджири и определено не биха искали международното обществено мнение да ги критикува постоянно за преселването. Вероятно не е случайно, че очеркът се публикува в „Сборник сведений о кавказских горцах“, който се издава с разрешението на главнокомандващия на Кавказката армия и със санкцията на руския император.

Живите описания на И. Кануков определено имат силата да въздействат върху читателя и да го накарат да се замисли, че нищо добро не чака онзи, който е дръзнал да се пресели в Османската империя, че няма по-хубаво от родината. Дори бащата Дудар Кануков – строг и горд човек, се пречупва от суровата действителност и преживените трудности и търси спасение отново там, където, макар и сред „гяури“, е живял спокойно и щастливо. Очеркът е въздействащ като литературно произведение, но като исторически извор е особено ценен с информацията, която ни дава не само за ранния период на мухаджирството, но и за социалните отношения в една планинска общност (в случая на осетинците мюсюлмани) и прехода ѝ към интеграция в съвременното руско общество.

^[1] Произход на думата „мухаджир“ – сподвижниците на пророка Мохамед, които отиват заедно с него от Мека в Медина в 622 г. по хиджра. Оттук буквално думата означава „преселник“. Цит. по: Ибрагимова, З. Х. „Чеченский народ в Российской империи: адаптационный период. М., 2006, с. 358

^[2] Кануков, И. Д. Горцы-переселенцы. Владикавказ, 1875// Сборник сведений о кавказских горцах, Т. IX, Тифлис, 1876, 399-427

^[3] АКАК. Тифлис, 1904, Т. XII, с. 1010.

^[4] <http://osetins.com/2007/10/16/kanukov-inal-18511899.html> (26.11.2011)

^[5] Тагаури – осетинска етнографска група// <http://zhaina.com/history/page,6,125-vajjnakh-i-alany.html> (05.01.2012); Алдар – на осетински език означава „княз“, а също и „господин“// <http://www.yerkramas.org/2009/06/11/potomki-tagaura/> (05.01.2012)

^[6] Кануков, И...., с. 400

^[7] Ибрагимова, З.Х. Чеченцы в зеркале царской статистики (1860 – 1900). М., 2006, с. 20

^[8] Кануков, И....Пак там.

^[9] Пак там, с. 399.

^[10] Ибрагимова, З.Х. Эмиграция чеченцев в Турцию (60 – 70 гг. XIX в.). М., 2000, с. 17; Чеченский народ в Российской империи: адаптационный период. М., 2006, с. 371.

^[11] Кануков, И...., с. 401.

^[12] Пак там.

[13] Блиев, М.М., В.В. Дегоев. Кавказская война. М., 1994, с. 580

[14] Дегоев, В.В. Цит.съч., с. 443

[15] Кануков, И...., с. 402

[16] Пак там, с. 405

[17] Пак там, с. 407

[18] Пак там, с. 414.

[19] Чеучева, А.К. Политика Османской империи на Северо-Западном Кавказе. – Вопросы истории, 2007, № 9, с. 13

[20] Матвеев, В.А. Россия и Северный Кавказ: исторические особенности формирования государственного единства (вторая половина XIX – начало XX вв.). Ростов-на-Дону, 2006, с. 50.

[21] Кануков, И...., с. 414

[22] Пак там, с. 415.

Под „такъв народ“ се има предвид крадлив, защото Инал разказва случка как местни открадват обувките на майка му, което много възмущава баща му.

[23] Пак там, с. 416

[24] Матвеев, В.А. Переселение горцев в Турцию: неучтенные детали трагедии и подлинные интересы России на Кавказе. В: Научная мысль Кавказа, 1999, № 4, с. 41

[25] Кануков, И...., с. 417

[26] Берже А. П. Выселение горцев с Кавказа.// Русская старина, СПб., 1882 Т.33,36
<http://caucasushistory.com/index.php?act=news&id=82> (01.12.2011)